

TÜRKOLÖJİ QURULTAYI VƏ DİL MƏSƏLƏLƏRİ

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra sovet ideologiyasının 70 il ərzində milli dilimizin, ədəbiyyatımızın, tariximizin, mənəviyyat və mədəniyyətimizin tarixində həyata keçirdiyi təxribatlar yavaş-yavaş aşkar edilib aradan qaldırılmaqdadır. Bu baxımdan Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin 1926-cı ildə keçirilmiş I Ümumittifaq Bakı Türkoloji Qurultayının 80-ci ildönümünün qeyd edilməsi haqqında imzaladığı böyük siyasi əhəmiyyətə malik olan sərəncamı diqqəti cəlb edir. 9 noyabr 2005-ci ildə imzalanmış sərəncamda qeyd edildiyi kimi yazı məsələsi Azərbaycanda hələ XIX əsrdən başlayaraq Mirzə Fətəli Axundov başda olmaqla dövrün tərəqqipərvər ziyalılarının diqqət mərkəzində dayanmışdır. Həmin döyrdən etibarən Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafını müəyyənləşdirən Avropa yönümlü maarifçilik hərəkatının önündə gedən Azərbaycandan əlifba islahatlarının həyata keçirilməsində də qabaqçıl mövqe tutması təbii hal kimi qarşılınmalıdır. Hələ 1922-ci ildə Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə yaradılmış "Yeni türk əlifba komitəsi"nin səyləri nəticəsində 1923-cü ildən etibarən latın əsaslı əlifbaya keçmə prosesi sürətlənmiş, bu isə yeni əlifbaya keçidlə bağlı təvəddüdü edən türk xalqlarının daha müəssəkkil fəaliyyətinə təkan vermişdir. Bu baxımdan I Türkoloji Qurultayın artıq dəfisi türkologiyasının mərkəzinə çevrilən Bakıda keçirilməsini qanunauyğun hal hesab etmək lazımdır.

Qurultay öz işinə 26 fevral 1926-cı il tarixdə axşam saat 19⁰⁰-da İslamiyyə binasında (indiki AMEA prezidium binası) başladı. 131 nəfər nümayəndənin iştirak etdiyi, 17 iclası keçirilən, 38 məruzənin oxunub müzakirə edildiyi, türk xalqlarının tarixinə, etnogenezinə, etnoqrafiyasına, dil, ədəbiyyat və mədəniyyətinə həsr olunmuş bu beynəlxalq məclisə dünyanın N.Marr, V.Bartold, V.Tomson, V.Bağ kimi görkəmli alimləri də dəvət olunmuşdu.

İlk iclasda giriş sözü ilə təşkilat komitəsinin sədri Azərbaycan MİK sədri Qəzənfər Məsəbəyov hökumət adından qurultay iştirakçılarına salamladı. Hər məruzə üçün 30 dəqiqə vaxt ayrılmışdı.

6 mart 1926-cı il tarixdə dəvət edilən qurultayda iyirmiyədək bölmə fəaliyyət göstərmişdir. Bu bölmələrin bir qismi aşağıdakılardır: 1. Tarix. 2. Etnoqrafiya. 3. Ədəbiyyat tarixi. 4. Ölkəşünaslıq. 5. Mədəni inkişaf. Bu bölmələrdə tanınmış şərqşünas alim V.Bartold "Türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və vəzifələri", S.F.Oldenburq "Türk xalqları arasında ölkəşünaslıq işlərinin metodları", A.A.Müller "Türk xalqlarının təsviri sənəti haqqında", Mesaros "Anadolu türkləri etnoqrafiya araşdırmalarının bu günkü durumu" və s. mövzularla maraqlı məruzələrlə çıxış etmişlər (1, s.43).

Qurultayın mərkəzi məsələsi əlifba islahatı idi. Bununla SSRİ-nin türk xalqlarının yazı sistemini guya onların gələcək inkişafının qayğısına qalaraq təkidlə islah etmək istəyən sovet rəhbərlərinin başlıca məqsədi isə İttifaqın türk xalqlarını Türkiyə təsirindən kənar etmək, uzaq tutmaq, müsəlman dünyası ilə mədəni-mədəni əlaqəni qırmaq, Şimali Azərbaycan türkləri ilə Cənubi Azərbaycan türkləri arasında uçurum yaratmaq idi. Sovet rəhbərlərinin bu ziyanlı planlarına baxmayaraq 1926-cı il fevral ayının 26-da o dövrdə Qafqazın ən böyük şəhəri sayılan Neft Bakısında işə başlanan bu türkoloji qurultayın türk xalqlarının taleyindəki tarixi rolu sovet rəhbərlərinin siyasi məqsədlərindən daha üstün oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, ən mühüm hadisə 1906-cı ilin Nijni-Novqorod, 1917-ci ilin Moskva qurultayından sonra Rusiyadakı 24 milliyonluq türk xalqlarını təmsil edən nümayəndələrin Bakıda toplaşması idi. Bundan əvvəl keçirilmiş iki qurultay rəsmi olaraq Rusiya müsəlmanları qurultayı adı altında

keçirilmişsə, Bakı məclisi ilk beynəlxalq türk qurultayı idi. Qurultayın bu adla keçirilməsi türk millətçiliyinin islam ümmətçiliyi üzərində tarixi qələbəsi, əsrin əvvəllərindən başlanan siyasi və milli özünüdərk proseslərinin məntiqi nəticəsi idi (2, s.11).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu qurultayın əsas mövzusu dil, əlifba məsələsi idi. Ona görə də 7 bölmədə sırf dil problemləri müzakirə edilmişdir. Bu bölmələr aşağıdakılardır: 1. Əlifba məsələsi. 2. Orfoqrafiya məsələsi. 3. Termin məsələsi. 4. Tədris-metodika məsələsi. 5. Qohum dillər problemi. 6. Ədəbi dil və ortaq türk dili məsələsi. 7. Dil tarixi problemləri. 8. Türk dilləri bölməsi.

Əlifba bölməsində əsas mübahisə islahatçılarla (ərəb əlifbasının islahatı) latınçılar arasında gəzirdi. Burada latın əlifbası haqqında Azərbaycanın müstəbət mövqeyini açıqlayan Cəlal Məmmədzadə "Türk xalqlarının əlifba sistemlərinə dair" mövzusunda saat yarım məruzə etdi. Tatar alimi Alimcan Şərəf isə öz məruzəsində islahat olunmuş ərəb əlifbasının işlədilməsinin daha çox məqsəddəyğun olacağını müxtəlif arqumentlər göstərərək sübut etməyə cəhd edirdi. Uzun mübahisələrdən sonra səsvermə keçirilmiş, lehinə 101, əleyhinə 16 səs verilmişdir. Beləliklə, latınçılar, Azərbaycan nümayəndələri başda olmaqla, böyük səs çoxluğu ilə qəbil gəldilər. Əlifba məsələsinin müzakirəsi zamanı 35 məruzə və çıxış olmuşdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sovet rəhbər dairələrinin bu qurultayın keçirilməsində məktəbli planları vardı. Belə ki, latın əlifbasını qəbul etməklə o zaman ərəb əlifbasını işlədən Türkiyədən ayrılmağı nəzərdə tutan

sovet rəhbərliyinin bir fikri də deyilmiş, uzaqlaşma ənənəsinin əsasını qoymaq idi. Amma Türkiyə respublikası, Mustafa Kamal Atatürk başda olmaqla, hadisələrin gedişini diqqətlə izləməkdə idi. Ona görə də Anadolu türkləri öz qan qardaşlarından mədəni ənənələr baxımından uzaq düşməmək üçün az sonra, yeni 1928-ci ilin noyabr ayında elliklə latın əlifbasına keçdilər. Bundan əlavə, çox təəssüf ki, qurultayda bütün türk xalqları üçün vahid yeni yazı, əlifba sistemi deyil, hər bir türk xalqı üçün ayrıca əlifba sistemi tərtib edilməsi qərar alındı. Qurultaydan sonra yeni Bakıda 3-6 iyun 1927-ci il tarixində Yeni türk əlifbası komitəsinin iclasında yazı məsələləri müzakirə olunmuşdu.

Orfoqrafiya bölməsinin iclaslarında görkəmli dilçi alim, fonetika üzrə mütəxəssis Şerbanın "Orfoqrafiyanın əsas prinsipləri və bunların sosial əhəmiyyəti" və Azərbaycan alimi Fərhəd Ağazadənin "Türk dillərində düzgün yazı" mövzusunda oxuduğu məruzələr nəzəri baxımdan çox diqqətə layiq idi. Bu bölmədə maraqlı və faydalı əməli təkliflər də irəli sürüldü: orfoqrafiya lüğətləri yaradılmalı; latın əlifbası əsasında vahid fonetik-elmi transkripsiya hazırlansın (3).

Terminologiya bölməsində türk dillərindəki terminoloji problemlər müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qurultay terminologiya məsələlərinə böyük əhəmiyyət vermişdir. Maraqlı cəhətdir ki, bu bölmədə oxunmuş beş məruzədən ikisi Azərbaycan alimlərinə məxsus idi: professor Bəkir Çobanzadə "Elmi terminologiyanın sistemi haqqında", Hənəfi Zeynalı isə "Türk dillərində elmi terminologiyanın problemləri" mövzusunda

məruzə etmişlər. Termin məsələsində türk xalqlarının ziyalıları arasında 4 mövqə var idi: avropacılar, türkçülər, xalqçılar və islamçıların mövqeyi. Qurultayda bütün bu meyillərin tərəfdarları bir-bir çıxış etdilər, bütün mövqələr müzakirə olundu. Çıxışlar əsasında katiblik terminologiya ilə bağlı qərar və tövsiyələr hazırladı. Qurultayın bu qərar və tövsiyələri bütövlükdə elmi və obyektivdir və bu gün üçün də böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu qərar və tövsiyələrin əsas prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Termin yaradıcılığı hər üç mənəbə - ümumtürk, ərəb-fars və rus-Avropa qaynaqlarına üz tutmalıdır;

- Termin yaradıcılığında əsas mənbə türk dillərinin öz daxili potensialı olmalıdır və yeri gəldikcə beynəlmiləl fonda və arxaiq qaynaqlara da müraciət edilməlidir;

- Alınan kök sözlərə üstünlük verilməlidir, onlar fonetik tərcümə prinsipi ilə verilməlidir (ahəng qanunu, cingiltilmə və s.);

- Alınma sözlərdə ortalıq prinsipinə əməl edilməlidir və beynəlmiləl fond əsas götürülməlidir;

- Termin yaradıcılığında hərfi tərcümədən - kalka yolundan mümkün qədər qaçılmalıdır;

- Mürəkkəb ixtisaslarda türk dillərinin əsas qanunlarına istinad edilməlidir (4. s.120).

Tədris-metodika bölməsində türk dilinin tədrisi məsələləri müzakirə olunmuş, burada digər məruzəçilərlə yanaşı Azərbaycan alimi Əfəndizadənin Türk dillərinin tədris metodları haqqında oxuduğu məruzə maraqla qarşılanmışdır. Tədris-metodika mə-

sələlərində ana dilinin tədrisində Avropa standartları ilə milli ənənədən qopmadan tədrisinə üstünlük verilməsindən bəhs olundu və milli dərsliklərin hazırlanmasının zəruriliyi vurğulandı.

Qohum dillər bölməsində qohum və qonşu dillərin müasir elmi metodlarla öyrənilməsindən bəhs edildi və bu sahənin altayşünaslıq, müqayisəli dilçilik sahəsindəki perspektivləri göstərildi. Bu bölmədə məşhur altayşünas Nikola Poppenin "Türk dillərinin tunqus-monqol və fin-üqor dilləri ilə qohumluq münasibətlərinə dair" və Azərbaycan Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsinin dekani, professor Bəkir Çobanzadənin "Türk dillərinin yaxın qohumluğu" mövzusunda məruzələri elm adamlarının böyük marağına səbəb oldu. Eyni zamanda bu bölmədə çıxış edən erməni dilçisi R.Acaryanın "Türk və erməni dillərinin qarşılıqlı əlaqəsi" mövzusunda məruzəsi türk dilinin erməni dilinə tarix boyunca bütün səviyyələri üzrə təsirinin şərhini üzərində qurulmuşdu.

Ədəbi dil bölməsində türk ədəbi dillərinin norma və üslub xüsusiyyətləri üzərində dayanan türko-loqların ortaq ədəbi dil və onun təbi-elm prinsipləri haqqında mühüm fikirləri səsləndi, Türkiyədən gəlmiş görkəmli elm adamı, dünya şərqşünaslığında özünəməxsus yer tutan Fuad Köprülüzadə "Türk xalqlarında ədəbi dilin inkişafı" mövzusunda məruzə etdi. O, xüsus vurğuladı ki, konkret ədəbi türk dilləri nə tarixi baxımdan, nə də müasir normativ qrammatika baxımından nəzəri və təcrübə aspektində lazımı səviyyədə işlənməyibdir. Bundan sonra türk ədəbi dili, onun norma problemləri, tarixi inkişafı məsələləri geniş şər-

kildə müzakirə edildi. Müzakirələrdə Özbəkistandan gəlmiş Xəlid Səid Xocayev, türkmən Bekki Berdiyev, Peterburqdan gəlmiş Aleksandr Samoyloviç, tatar Nemət Həkim, qazax Nəzir Teryakulov, Azərbaycandan "Kommunist" qəzetinin baş redaktoru Həbib Cəbiyev və başqalarının maraqlı çıxışları oldu. Burada eyni zamanda ümumtürk ədəbi dili haqqında qızgın mübahisələr getdi. Ümumi qənaət bundan ibarət oldu ki, ümumtürk ədəbi dili məfhumu əlçatmaz bir iş deyil, ancaq onu bürokratik yolla, əmrlə həll etmək olmaz, ona təbii yolla çatmaq olar və bu iş çox vaxt apararı mürəkkəb bir prosesdir. Qurultayda böyük özbək türk şairi Əlişir Nəvainin 500 illik yubileyini keçirmək üçün 10 nəfərlik komissiya yaradılmış və 4 mart 1926-cı il tarixində bu möhtəşəm məclisin iş-tirəkləri tam tərkibdə həmin təntənəli yubiley gecəsində iştirak etmişlər.

Təşkilat komitəsinin sədri Səməd ağa Ağamalıoğlu 6 mart 1926-cı il tarixdə səhər saat 10⁰⁰-da qurultayın son iclasında son dövrlərdə Şərqdə iki böyük inqilab baş verdiyini, bunlardan birinin Ankarada xilafətə son verilməsi, ikincisinin isə Bakıda latın əlifbasına keçilməsi olduğunu qeyd etdi: "Yaşasın Səmərqəndəki II qurultay!" deyərək tarixi qurultayın öz işini başa çatdırdığını elan etdi (II qurultayın Səmərqənd şəhərində keçirilməsinə qərar verilməsi, ancaq sovet rəhbərliyi artıq istədiyinə nail olduğundan Bakı Türkojoloji qurultayı bu sahədə ilk və son qurultay oldu).

Qurultayda rusca oxunmuş məruzə və çıxışlar az sonra rus dilində Bakıda stenoqrafik hesabat adı ilə iri həcmli kitab şəklində

də nəşr edildi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qurultayda keçmiş SSRİ-nin müttəfiq və muxtar qurumları təmsil olunmuşdu. Və qurultayda muxtar respublikamızı təmsil etmək üçün o zaman Naxçıvan MSSR xalq maarif komissarı işləmiş H.Musazadə Bakı şəhərinə ezam edilmişdi. H.Musazadə Naxçıvana qayıtdıqdan sonra qurultay təəssürlərinin "Şərq qapısı" qəzetinin 9 may 13 mart 1926-cı il tarixli nömrəsində çap etdirmişdi. O yazırdı: "İstər Azərbaycan, istər şimal türkləri bu mühüm və əlzem qurultayın çağırılması tam iki sənədir ki, gözləyirdilər. Bu tarixi vəqifə Azərbaycan cümhuriyyətinin təşəbbüsü ilə olduğundan Bakıda çağırıldı. Buraya gəlmiş özbək, təsəlli (şapka) tatar, milli qiyafəli qazax, buryat, qırğız, yakut, qaracaylı, çeçen, çuvaş və başqa türk millətinə mənsub qövmnləri gördükdə otuz milyon Şuralar ittifaqında və on iki milyon Anadoluda yaşayan türklərin dil və ədəbiyyat yaratması daha ezəmətli görünürdü. Bunlardan başqa nümayəndələr arasında Şura akademik və professorları ilə Avropanın məşhur müstəşriq və türkoqları da iştirak edirdi. Məruzələr rus, tatar dilində olduğu kimi Azərbaycan, Anadolu, başqurd, Kırım və özbək türk ləhcələrində də oxunurdu. Böyük türk mədəniyyəti sarayının zalı (səbiq İslamiyyə) qurultayın ibtidasına intəhasına qədər olduqca izdihamlı idi. Burada Azərbaycan ədəbiyyatının 50 sənəliyi münasibətilə açıq ədəbiyyat sər-

gisi, Azərbaycan maarifinin 5 sənədə əldə etdiyi müvəffəqiyyət şəbəkəsi, türk-tatar qövmnlərinin ədəbiyyatı nümunələri sərgisi diqqəti cəlb ediyordu. Yeni türk (latın) əlifbasının başqa türk-tatar və əsgilərlərdən üstün olmasını elmi surətdə sübut etməkdən ötrü xüsusi əlifba sərgisi qurulmuşdur. Burada əsgilərin, uyğur, Orxon, kufi, ərəb, Mırzə Fətəli Axundov, Əfəndiyev, Məhəmmədəğa Şaxtaxtinski və başqalarının əlifbalarını görürdünüz. Bir tərəfdən yeni əlifba ilə çap edilmiş ədəbiyyat, digər tərəfdən isə şəhəri və qurultay binasını təzyin edən müxtəlif şüarlar qurultayın ən əhəmiyyətli məsələsi olan (yeni əlifba) nümayəndə və qonaqların artıq diqqətini cəlb ediyi, yeni əlifbanın əkli ərəb və islah olunmuş əlifbalardan əlverişli və texniki cəhətdən üstün olduğunu göstərdiyi üçün bu məsələ səsə qoyulduqda 131 nümayəndədən yüz biri lehinə səs verdi. Azərbaycan, Yakutistan, Qırğıstan, İnqışistan, Qaraçay, Çərəkəz, Çeçen, Qabardin, Bolqar, Osetiya, Başqurdistan, Türkmənistan və Özbəkistan Cümhuriyyəti və əyalətlərində yeni əlifbanın tətbiq edilməsini və qayət böyük və müsbət nəticə verdiyini həqiqət olaraq qurultay qeyd etdi".

Qurultayın tarixi əhəmiyyəti yalnız qeyd olunan dövlətlər və millətlər üçün deyil, bütün dünya siyasəti, ümumşərq taleyi baxımından çox ciddi əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün tezliklə onun əks-sə-

dası bütün dünyaya yayıldı. İllər keçdikcə bu əks-səda da böyüyüb artmağa başladı. XX əsrin 60-70-ci illərində SSRİ-də keçirilən böyük türkojoloji simpozium və konfranslarda I Bakı Türkojoloji qurultayı, onun qərarları, orada söylənən elmi mülahizələr və sınılanmış elmi mühakimələr döndөрө təkrarlandı. 1986-cı ildə Qazaxıstanın o zamankı paytaxtı Alma-ata şəhərində bu qurultayın 60 illiyi münasibətilə mənim də dəvət olduğum Ümumittifaq Türkojoloji konfrans keçirildi. Hətta 1966-cı il sentyabrın 23-27-də iştirak etdiyim Ankarada keçirilən III uluslararası Türk Dili qurultayının xüsusi bir iclası I Bakı Türkojoloji qurultayına həsr olundu. Bu qurultayda qərar alındı ki, I Bakı Türkojoloji qurultayının bütün materialları çap olunsun. Bundan sonra elə həmin ilin noyabr ayında yenə Ankarada I Türkojoloji qurultayın 75-ci ildönümü münasibətilə böyük bir simpozium keçirildi.

37-ci il repressiyaları, latın əlifbasının zorla rus qrafikası ilə əvəz olunması xalqımızın mübarizə əzmini qıra bilmədi. XX əsrin 90-cı illərində latın əlifbasına qayıtmaq ideyası yenidən gündəmə gəldi və tarixi həqiqətlər öz yerini tapdı. Latın əlifbası zamanın tələbi idi.

Əbülfəz QULİYEV,
AMEA Naxçıvan bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat
İnstitutunun direktoru,
filologiya elmləri doktoru

ƏDƏBİYYAT

1. Первый всесоюзный тюркологический съезд (Стенографический отчет). Баку, 1926.

2. Сəmil Həsənlı. I Türkojoloji qurultaya qısa tarixi baxış. "1926 Bakı Türkojoloji konqresinin 70 ildönümü toplantısı". Ankar, 1999.

3. Təvfik İsmayloğlu. I Türkojoloji qurultayda dil məsələsi.

- "1926 Bakı Türkojoloji konqresinin 70 ildönümü toplantısı". Ankar, 1999.

4. Kamil Vəli Nərimanoğlu. I ümumittifaq Bakı Türkojoloji qurultayı. - III uluslararası Türk Dil qurultayı - 1996, Ankar, 1999.